

Jolanta Grotowska-Leder
Katarzyna Roszak

Sandwich generation?

Wzory wsparcia w rodzinach
trypokoleniowych

Na przykładzie mieszkańców dwóch gmin
województwa świętokrzyskiego



WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

***Sandwich
generation?***



WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Jolanta Grotowska-Leder
Katarzyna Roszak

Sandwich generation?

Wzory wsparcia w rodzinach
trzykoleniowych

Na przykładzie mieszkańców dwóch gmin
województwa świętokrzyskiego

Jolanta Grotowska-Leder – Uniwersytet Łódzki, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny
Katedra Socjologii Stosowanej i Pracy Socjalnej, 90-214 Łódź, ul. Rewolucji 1905 roku nr 41
leder@interia.pl

Katarzyna Roszak – Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej, 90-012 Łódź, ul. Kilińskiego 102/102a
katarzyna.pl@wp.pl

RECENZENT

Krzysztof Czekaj

REDAKTOR INICJUJĄCY

Iwona Gos

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Elżbieta Marciszewska-Kowalczyk

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

PROJEKT OKŁADKI

Stämpfli Polska Sp. z o.o.

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © Shutterstock.com

© Copyright by Authors, Łódź 2016

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2016

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.07443.16.0.M

Ark. 11,5; ark. druk. 11,5

ISBN 978-83-8088-347-5
e-ISBN 978-83-8088-348-2

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: księgarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział 1	
Teoretyczno-metodologiczne podstawy analizy	13
1. Problematyka badań i założenia badawcze	13
2. Podstawy metodologiczne	17
Rozdział 2	
Teoretyczne perspektywy analizy świadczenia wsparcia w rodzinach trzypokoleniowych	21
1. Wprowadzenie	21
2. Konteksty analizy wsparcia społecznego	21
3. Perspektywy analizy wsparcia społecznego – typologie wsparcia	28
3.1. Zasoby wsparcia – perspektywa strukturalna	28
3.2. Rodzaje wsparcia – perspektywa funkcjonalna	30
3.3. Perspektywa temporalna	31
4. Pomiar wsparcia	31
5. Międzypokoleniowe wsparcie rodzinne	34
5.1. Rodzina jako struktura wielopokoleniowa	34
5.2. Wsparcie w rodzinie w świetle wybranych koncepcji teoretycznych	35
5.3. Cykl życia a międzygeneracyjne wsparcie rodzinne	39
5.3.1. Pomaganie bliskim jako zadanie etapu środkowej dorosłości	41
5.4. Perspektywa <i>sandwich generation</i>	44
5.4.1. Definicja <i>sandwich generation</i>	46
5.4.2. Kierunki analiz <i>sandwich generation</i>	49
5.5. Determinanty międzygeneracyjnego wsparcia w rodzinie	54
5.5.1. Czynniki demograficzne	55
5.5.2. Czynniki społeczno-kulturowe	57
5.5.3. Czynniki ekonomiczne	63
5.5.4. Czynniki polityczne – transformacja i kryzys <i>welfare state</i> w Polsce	67

Rozdział 3

Komu pomagają? Perspektywa strukturalna międzygeneracyjnego wsparcia w rodzinie	75
1. Środkowe pokolenie w rodzinie – charakterystyka próby badawczej	75
2. Środkowe pokolenie w rodzinie jako pomagający	77
2.1. Sytuacja <i>sandwich</i> w doświadczeniu badanych	79
2.2. Pomaganie dzieciom	83
2.2.1. Zasady służące organizacji pomocy dzieciom	84
2.3. Pomaganie rodzicom i teściom	87

Rozdział 4

W jaki sposób pomagają? Perspektywa funkcjonalna międzygeneracyjnego wsparcia w rodzinie	89
1. Wprowadzenie	89
2. Formy międzygeneracyjnego wsparcia w rodzinie – perspektywa funkcjonalna	91
2.1. Pomaganie dzieciom	91
2.1.1. Pomoc materialna	91
2.1.2. Wsparcie informacyjne	99
2.1.3. Wsparcie emocjonalne	102
2.1.4. Wsparcie duchowe	103
2.2. Pomaganie rodzicom i teściom	104
2.2.1. Wsparcie materialne i usługi	105
2.2.2. Wsparcie informacyjne	112
2.2.3. Wsparcie emocjonalne	113
2.2.4. Wsparcie duchowe	114

Rozdział 5

Dlaczego pomagają? Motywy wspierania dzieci i rodziców przez członków środkowego pokolenia w rodzinie	115
1. Wprowadzenie	115
2. Normatywnie określone zobowiązania	115
2.1. Obowiązek wspierania	116
2.2. Transmisja wzorów pomagania w rodzinie	117
2.3. Realizacja roli matki – dziecka	118
2.4. Kulturowy nacisk społeczności lokalnej	119
3. Pomoc odwzajemniana	120
4. Zapewnienie wyższego statusu materialnego dzieciom	121
5. Inwestycja w schyłkowy etap życia	123
6. Motywy psychologiczne	124
6.1. Wymuszona konieczność	124
6.2. Wiąż emocjonalna	126

Rozdział 6

Międzygeneracyjne wsparcie w rodzinach trzypokoleniowych a status materialny świadczącego pomoc	127
1. Wprowadzenie	127
2. Wzory wspierania zstępnych i wstępnych przez należących do środkowego pokolenia w rodzinie według statusu materialnego	130
2.1. Zasięg świadczonej pomocy a status materialny	130
2.2. Typy sytuacji życiowych i form świadczonej pomocy	130
2.2.1. Pomoc instytucjonalna	131
2.2.2. Formy wspierania dzieci	132
2.2.3. Formy pomagania rodzicom i teściom	145
3. Motywy świadczenia pomocy a status materialny	150
Zakończenie. Czy sandwich generation?	151
Wykaz wywiadów	163
Bibliografia	169

Wstęp

Wsparcie rodzinne jest od dawna przedmiotem badań, ale rzadko dotyczą one roli środkowej generacji jako źródła pomocy udzielanej dzieciom i rodzicom. Dotychczasowe studia akcentują na ogół cyrkulację świadczeń w rodzinie jako proces odwzajemniania wsparcia świadczonego w relacjach rodzice – dzieci (m.in. Żurek 2001; Szatur-Jaworska 2000; Dyczewski 2002; Halik 2002, Hantrais 2006; Grotowska-Leder, Warzywoda-Kruszyńska 2008). W tradycyjnym rozumieniu, pomoc w rodzinie kierowana jest od członków starszego pokolenia ku młodszym osobom w rodzinie, tzn. dzieci, także dorosłe, są biorcami rodzinnego wsparcia. Przemiany demograficzne po II wojnie światowej i w końcu XX wieku modyfikują kierunek pomocy udzielanej w rodzinie. Z jednej strony należy wskazać na powojenny wyż demograficzny (*baby boom*), którego konsekwencją był znaczny przyrost ludności przy niższym udziale młodego pokolenia niż roczniki ich rodziców i dziadków. Z drugiej strony systematycznie wydłuża się przeciętne trwanie życia, którego konsekwencją jest starzenie się populacji. W końcu XX wieku dokonuje się zmiana struktur rodzinnych powodowana zmianą postaw prokreacyjnych (późniejsze rodzicielstwo, mniej dzieci) młodych roczników (Wachowiak 2003; Warzywoda-Kruszyńska, Szukalski 2004; Hantrais 2006). W literaturze przedmiotu podnosi się i opisuje problem zapewnienia opieki starzejącemu się pokoleniu rodziców, którego kondycja fizyczna w dużej części pogarsza się wskutek wydłużania się przeciętgo trwania życia (m.in. Nichols, Junk 1997; Künemund 2006; Błędowski 2012, 2013; Trafiałek, 2012). Jednocześnie, z różnych powodów, wydłuża się okres zależności dorosłych dzieci od rodziców. Wskazane zjawiska i procesy kształtują współcześnie międzypokoleniowe relacje rodzinne¹. Ich charakterystyczną cechą staje

1 L. Hantrais, opisując zmiany w strukturze rodziny w Europie, wskazała na przekształcenia wpływające na stabilność i funkcjonowanie rodzin, takie jak: odkładanie rodzicielstwa (kobiety relatywnie często coraz później rodzą pierwsze dziecko), co powoduje, że wskaźniki płodności maleją, a rezultatem tych zjawisk są

się dwustronne oczekiwanie wsparcia od środkowego pokolenia, tzn. realizowanie przez dorosłe dzieci potrzeb opiekuńczych coraz starszych antenatów w rodzinie i jednocześnie subsydiowanie przez rodziców ich dzieci przez coraz dłuższy okres ich życia.

Nowym podejściem w analizach relacji w rodzinie, w związku z rosnącym zapotrzebowaniem na świadczenie pomocy bliskim krewnym, jest koncepcja *sandwich generation*. Kategoria pojawiła się we wczesnych latach 80. XX wieku w Stanach Zjednoczonych. Wówczas opublikowano pierwsze prace, w których została opisana złożona sytuacja środkowego pokolenia, obciążonego koniecznością jednoczesnego zaspokajania potrzeb zstępnych i wstępnych członków w rodzinie. Autorką pojęcia jest D. Miller (1981), która przedmiotem badań uczyniła problemy członków rodziny ulokowanych między pokoleniem dzieci i rodziców, wynikające z udzielania im równocześnie pomocy. Środkowa generacja jest źródłem rodzinnego wsparcia z kilku powodów. Środkowy etap życia człowieka sprzyja pomocniczości. Jest to cecha tego etapu biografii jednostki – E.H. Erikson nazywał ją generatywnością (2002: 82) – konieczny etap rozwoju osobowości człowieka ujawniający się m.in. jako troszczenie się o dobro innych.

Członkowie rodzin w średnim przedziale wieku, w porównaniu do generacji młodszych i starszych, charakteryzują się najwyższą sprawnością społeczną i psychofizyczną. Taki kierunek pomocy określa biologicznie – poprzez długi czas osiągnięcia samodzielności kolejnego pokolenia gatunku ludzkiego – ale przede wszystkim kulturowo określone zobowiązanie do jej świadczenia między rodzicami a dziećmi oraz dorosłymi dziećmi a rodzicami. Staje się ono jeszcze bardziej uzasadnione w kontekście zmniejszającej się liczby dzieci w kolejnych generacjach od czasu powojennego wyżu demograficznego. Nasila się bowiem problem dzielenia opieki nad starzejącymi się rodzicami między coraz mniej liczny rodzeństwem (Künemund 2006). Młode pokolenie w rodzinie coraz dłużej wymaga subsydiowania, bo ludzie młodzi coraz później kończą edukację, później osiągają niezależność finansową, później zakładają rodziny prokreacji, nie kumulują kapitału, przez co dysponują coraz mniejszymi zasobami pozwalającymi na wspieranie bliskich krewnych (Knickman, Snell 2002; Grossman 2005; Renzetti, Curran 2005; Podgórska 2006; Górńska 2006). Równocześnie uwidacznia się sprzeczność między potrzebami członków rodziny należących do pokoleń skrajnych a społecznym funk-

zmniejszanie się rodzin, ale także sytuacje długoletniej bezdzietności z wyboru. Obserwuje się także proces deinstytucjonalizacji rodziny – zmniejsza się związek między małżeństwem i rodzicielstwem, wzrasta współczynnik rozwodów, zwiększa się liczba przypadków samotnego rodzicielstwa, związanego z wyższymi wskaźnikami urodzeń pozamatżeńskich oraz rozwodów (2006: 8–12).

cjonowaniem ich krewnych w średnim wieku, zwłaszcza kobiet, które z reguły pełnią w rodzinie role opiekunów. Aktywność zawodowa kobiet zmniejsza ich udział w rodzinie, ogranicza ich rolę opiekunów (Künemund 2006; Kotowska 2009; Phillips 2009). Rosną wątpliwości i nasilają się dyskusje nad odpowiedzialnością członków rodziny wobec wymagających przez wiele lat wsparcia bliskich krewnych, zwłaszcza że pomoc krewnym wyczerpuje zasoby rodzinne, a sieci wsparcia rodzinnego kurczą się (Beck 2004; Bień 2007; Slany 2008; Kotowska 2009).

Pomoc świadczona krewnym w ramach rodziny jest analizowana także w kontekście polityki społecznej państwa. Realizacja zadań opiekuńczych przez współczesne państwa jest, w sytuacji wzrastającego na nią zapotrzebowania, zbyt kosztowna, co powoduje, że państwo wycofuje się z finansowania części takich obowiązków. Natomiast usługi komercyjne są coraz mniej dostępne dla przeciętnego obywatela ze względu na zbyt wysokie opłaty. Wzrastające ograniczenia w dostępie do świadczeń publicznych przenoszą odpowiedzialność za los krewnych na rodzinne sieci wsparcia (Hantrais 2006; Raclaw, Trafiałek 2012).

Przedmiotem rozważań w pracy jest wsparcie udzielane w ramach rodziny trzypokoleniowej² w trudnych sytuacjach życiowych, badane z perspektywy środkowej generacji, tj. członków rodziny ulokowanych między pokoleniem dzieci i rodziców. Analizy dotyczą pomocy świadczonej w rodzinie między generacjami rozumianymi jako łańcuch powiązań genealogicznych (Ossowska 1963: 47–51). Świadczona pomoc rozpatrywana jest z perspektywy dawcy wsparcia, tj. osoby należącej do środkowego pokolenia w rodzinie na rzecz jej dzieci i rodziców.

Celem podjętych analiz – których podstawą są badania przeprowadzone w środowiskach o niskim poziomie zurbanizowania (gminy Słupia Konecka i Połaniec w województwie świętokrzyskim), w których, w sytuacji ograniczonego dostępu do zinstytucjonalizowanych form pomocy, na znaczeniu zyskuje pomoc rodzinna – są wzory pomocy świadczonej przez środkową generację rodzicom i dzieciom. Zagadnienie wzorów wsparcia świadczonego przez członków środkowego pokolenia w rodzinie trzypokoleniowej analizowano w aspekcie strukturalnym i funkcjonalnym, tzn. z perspektywy osób świadczących wsparcie oraz rodzaju udzielanej pomocy i jej znaczenia, a także motywów zachowań pomocowych przejawianych przez to pokolenie w rodzinie. Założono, że wsparcie świadczone w rodzinie ma znaczenie, gdyż w trudnych sytuacjach życiowych ludzie sięgają po pomoc głównie bliskich krewnych. Współcześnie tendencję tę dodatkowo określają coraz mniej dostępna pomoc

2 Rodziny wielopokoleniowe obecnie coraz rzadziej tworzą jedno gospodarstwo domowe. Najczęściej funkcjonują jako typ zmodyfikowanej rodziny rozszerzonej, stanowią koalicję małych rodzin częściowo zależnych od siebie (Kwak 2003: 12).

instytucjonalna z uwagi na zmniejszającą się funkcję zabezpieczającą państwa oraz kurczące się obszary wsparcia w ramach kręgów nieformalnych, a także na wspomniane wyżej strukturalne zmiany rodzin, tj. upowszechnienie się rodzin małych, wzrost udziału związków nieformalnych i rodzin niepełnych, złą sytuację na rynku pracy (por. Beck 2002), a także wydłużenie przeciętnego trwania życia. Zjawiska te skutkują coraz dłuższą zależnością dzieci od rodziców, ale także wieloletnią potrzebą wspierania rodziców przez dorosłe dzieci.

W badaniach podjętych nad problemami pomocy międzypokoleniowej w rodzinie uwzględniono także zróżnicowanie dawców wsparcia według ich statusu materialnego. Uznano, iż ten rodzaj analiz jest istotny dla orzekania o wzorach międzygeneracyjnej pomocy w rodzinie. Natomiast niewiele jest, jak dotąd, badań nad przekazywaniem pomocy, w których czynnik materialny jest uwzględniany. Z dotychczasowych studiów polskich wynika, że członkowie rodzin pomagają sobie w różnych sytuacjach życiowych, ale – jak wynika z badań nad sieciami wsparcia – transmisję świadczeń w rodzinie różnicuje status materialny, który określa rodzaj udzielanej i dostępnej pomocy oraz jej znaczenie dla poprawy sytuacji osób niezamożnych (Wieruszewska 2002: 103–104; Grotowska-Leder, Warzywoda-Kruszyńska 2007: 134–143, 2008: 88–110).

Praca obejmuje pięć rozdziałów i obszernie zakończenie, będące rozwiązaniem tytułowego problemu, tzn. ustalenie, czy występujące w rodzinie sytuacje pomagania, w których adresatami są zstępni i wstępni, a środkowe pokolenie źródłem pomocy, jest sytuacją *sandwich generation*. Rozdział pierwszy dotyczy ustaleń teoretyczno-metodologicznych. Podjęto w nim kwestie metodologiczne, tj. scharakteryzowano projekt badawczy, stanowiący podstawę analiz, założenia badawcze i zastosowane metody. W rozdziale drugim przedstawiono teoretyczne ramy mające zastosowanie w analizach wsparcia społecznego świadczonego w rodzinnym układzie trzypokoleniowym oraz przegląd badań nad tym zjawiskiem. Rozdziały – od trzeciego do piątego i zakończenie – mają charakter empiryczny, zawierają wyniki przeprowadzonych badań. Dotyczą kolejno struktury międzygeneracyjnego wsparcia rodzinnego badanego z perspektywy zaangażowania środkowej generacji w rodzinach trzypokoleniowych, form świadczonej przez nich pomocy dla członków najmłodszej i najstarszej generacji oraz ich motywów subsydiowania dzieci i rodzinnych antenatów. Analizując wzory świadczonej pomocy jako zmienną je różnicującą uznano także status materialny przedstawicieli środkowej generacji w rodzinie.

Zamierzenia badawcze i uzyskane rezultaty badań mają walor poznawczy. W polskiej literaturze przedmiotu są wprawdzie dość liczne opracowania dotyczące pomocy świadczonej w rodzinie, ale rzadko analizy podporządkowane są relacjom badanych jednocześnie z perspektywy

środkowej generacji, określanej w literaturze przedmiotu jako problem *sandwich generation*, i jej roli w tym zakresie. Podjęte badania są istotne również z punktu widzenia organizacji pomocy i opieki rodzinnej, z uwzględnieniem działań podejmowanych przez instytucje państwa. Walory aplikacyjne pracy są skupione na ujawnianiu znaczenia i ograniczeń pełnienia roli środkowej generacji członków rodzin w świadczeniu pomocy rodzinnej i *sandwich generation*, szczególnie konsekwencji w realizacji obowiązków pomocy krewnym dla pracy zawodowej, kosztów społecznych i jednostkowych będących skutkiem ograniczonej partycypacji państwa w rozwiązywaniu problemów, wynikających z trendów demograficznych i efektów pauperyzacji rodzin.

Rozdział 1

Teoretyczno-metodologiczne podstawy analizy

1. Problematyka badań i założenia badawcze

Przedmiotem analiz podjętych w pracy uczyniono zjawisko wsparcia społecznego w rodzinach trzypokoleniowych analizowane z perspektywy środkowego pokolenia w rodzinie. Przedmiotem zainteresowania było zaangażowanie członków rodziny ulokowanych między dwoma skrajnymi generacjami w rodzinie, między ich dziećmi (i wnukami) a ich rodzicami (tzn. dziadkami ich dzieci).

Zasadnicze pytania, które organizowały analizy empiryczne dotyczyły poznania i wyjaśnienia, czy i w jakim zakresie członkowie środkowej generacji w rodzinie trzypokoleniowej funkcjonują jako zasoby i dawcy wsparcia dla ich dzieci oraz ich rodziców/teściów, a także czy status materialny gospodarstwa domowego osób należących do środkowego pokolenia w rodzinie określa zasięg, wzory oraz motywy świadczonej pomocy. Założono w badaniach, że osoby stanowiące średnie pokolenie w rodzinie wspierają:

- swoje dzieci niesamodzielne oraz dzieci, które utworzyły już odrębne gospodarstwo domowe (bezdietne lub rodzinę prokreacji),
- swoich bardziej lub mniej samodzielnych rodziców.

W licznych polskich opracowaniach znaleźć można potwierdzenie dla tak sformułowanej tezy, gdyż ujawniane są akty świadczenia pomocy między rodzicami a dziećmi (m.in. Żurek 2001; Grotowska-Leder, Warzywoda-Kruszyńska 2008; Hantrais 2006; Dyczewski 2002; Halik 2002; Kotowska, Sztanderska, Wóycicka 2007; Bien, Wojszel, Wilmańska, Sienkiewicz 2001; Piotrowski 1973; Giza-Poleszczuk, Marody, Rychard 2000). Wzory przepływu pomocy między rodzicami a dziećmi opierają się na prawidłowościach wynikających z cyklu życia rodziny, które określają

kto komu pomaga. Natomiast wyniki dotychczas prowadzonych badań dowodzą, że niewystarczająco jest rozpoznana szczególna rola przedstawicieli środkowego pokolenia w rodzinie jako dawców wsparcia dla ich dzieci i rodziców/teściów.

Uzasadnieniem dla decyzji o badaniu wzorów świadczenia pomocy przez członków środkowego pokolenia w rodzinie na rzecz zstępnych i wstępnych są uwarunkowania demograficzne, kulturowe i polityczne dotyczące organizacji środków dla zaspokojenia potrzeb we współczesnych rodzinach. Omówiono tę kwestię szczegółowo w kolejnym rozdziale. W tym miejscu należy podkreślić, że pomoc rodzinom polskim w rozwiązywaniu trudności życiowych o charakterze socjalnym, zgodnie z realizowaną od 1999 roku zasadą decentralizacji polityki społecznej państwa, spoczywa w dużym zakresie na samorządach lokalnych, których możliwości, ze względu na poziom rozwoju, są jednak zróżnicowane i na ogół niewystarczające. W tym kontekście na znaczeniu zyskuje samozaradność mieszkańców, czyli rodzin. Organizacja wsparcia w ramach nieformalnych środowisk funkcjonowania człowieka, głównie najbliższych krewnych, w mniejszym zakresie sąsiadów i przyjaciół, zyskała dodatkowo na znaczeniu w czasach kryzysu państwa socjalnego. Podkreślimy także, że zarówno usamodzielniające się dzieci, jak i starzejących się rodziców cechuje duża potrzeba pomocy, bo pierwsi i drudzy są w okresie życia, gdy ich potrzeby się zwiększają, a posiadane środki są skromne, bo albo ich jeszcze nie wypracowują, albo przestają być w tym zakresie samowystarczalni. W przypadku dzieci konieczne są zasoby dla organizacji ich „życia na swoim”, a w przypadku antenatów rodzinnych – pogarszająca się ich kondycja fizyczna oznacza wzrastającą zależność od pomocy innych.

Zainteresowanie pomocą świadczoną przez środkowe pokolenie w rodzinie, tzn. osoby w wieku środkowej dorosłości na rzecz członków pokoleń skrajnych w rodzinie, podyktowane było także tym, że w badaniach nie skupiano dotychczas wystarczającej uwagi na tej kategorii osób, podczas gdy ich sytuacja wydaje się szczególnie trudna, gdyż są one uwikłane w różne obowiązki, napięcia i trudne sytuacje wynikające z aktywności zarówno zawodowej, jak i w rodzinie. Jest zatem wielce prawdopodobne, że mają problemy z realizacją zobowiązań rodzinnych w zakresie wspierania najbliższych krewnych.

W badaniach założono, że międzygeneracyjne wsparcie rodzinne, tzn. wspieranie rodziców przez dorosłe dzieci i dzieci przez rodziców zyskuje na znaczeniu, gdyż:

Po pierwsze, ludzie w trudnych sytuacjach życiowych sięgają po zasoby tkwiące w kręgach nieformalnych i, chociaż korzystają także z pomocy różnych instytucji, to głównie potrzeby w tym zakresie adresują do członków rodzin. Znaczenie zasobów zakumulowanych w grupach nieformal-

nych w zaspokajaniu potrzeb jednostek i grup społecznych współcześnie wzrasta, gdy instytucje powołane do wspierania obywateli w trudnych sytuacjach życiowych, stają się coraz mniej wydolne, mniej dostępne (kryzys ekonomiczny), szczególnie w środowiskach mniej zurbanizowanych, gorzej wyposażonych instytucjonalnie.

Po wtóre, współczesne tendencje demograficzne i społeczne, przede wszystkim wydłużenie się przeciętnego trwania ludzkiego życia, któremu towarzyszy mniejsza sprawność psychofizyczna, oraz zmiany wzorów formowania rodziny i rodzicielstwa, w tym tzw. syndrom „opóźniania młodego pokolenia” obejmujący wydłużanie się okresu skolaryzacji, późniejsze wchodzenie na rynek pracy, późniejsze zakładanie gospodarstw domowych i rodzin prokreacji, skutkują zwiększeniem zapotrzebowania na pomoc świadczoną w ramach rodziny.

Po trzecie, obserwowane z początkiem transformacji lat 90. procesy pauperyzacji, szczególnie ludności zamieszkującej regiony mniej zurbanizowane: wiejskie i małomiasteczkowe, powodują wzrost znaczenia aktywności osób należących do środkowej generacji w rodzinie na rzecz zaspokajania potrzeb usamodzielniających się dzieci oraz starzejących się rodziców.

Prowadzone badania miały służyć ustaleniu, czy i jak członkowie środkowej generacji w rodzinach trzypokoleniowych funkcjonują jako dawcy rodzinnego wsparcia, tzn. czy i w jaki sposób pomagają członkom najmłodszego i najstarszego pokolenia w rodzinie. Jednostką analizy w badaniach był przedstawiciel środkowego pokolenia w rodzinie trzypokoleniowej, tzn. osoba, która ma dziecko/dzieci i żyjącego/cych rodzica/teścia i/lub rodziców/teściów. Przyjęto, że kryteria takie może spełniać osoba w wieku od 35 do 60 lat, bo osoby w tym wieku na ogół funkcjonują w rodzinach prokreacji, tzn. mają własne, często już dorosłe, dzieci, a nadto jest duże prawdopodobieństwo, że żyją jeszcze ich rodzice i/albo teściowie.

Poszukując wzorów rodzinnej pomocy udzielanej przez członków środkowej generacji w rodzinie trzypokoleniowej, zastosowano perspektywę strukturalną i funkcjonalną. Przedmiotem ustaleń było:

Po pierwsze, czy i komu przedstawiciele środkowej generacji w rodzinie udzielają pomocy i wsparcia spośród zstępných i wstępných członków rodziny trzypokoleniowej, tzn. czy wspierają oni swoje dzieci i rodziców? Czy udzielają tej pomocy jednocześnie dzieciom i rodzicom, tzn. czy znajdują się w sytuacji *sandwich generation*?

Po wtóre, jaki rodzaj pomocy świadczą przedstawiciele środkowej generacji na rzecz zstępných (dzieci) i wstępných (rodziców/teściów) w ich rodzinach trzypokoleniowych?

Po trzecie, jakimi kierują się motywami udzielając pomocy najbliższemu zstępnym i wstępnym krewnym?

Po czwarte, czy zasięg i charakter udzielanego wsparcia różnicują takie cechy jak: wiek dziecka (młodsze, starsze) i jego sytuacja (niesamodzielne/usamodzielnione), kondycja dziecka i rodzica (zdrowy/chory), miejsce pobytu dziecka/rodzica (współzamieszkuje, tworzy wspólne z respondentem gospodarstwo domowe, mieszka w tej samej/innej miejscowości) oraz status materialny osób należących do środkowego pokolenia w rodzinie (czy doświadczają/nie doświadczają biedy)?

Rodzina trzypokoleniowa jest typem struktury rodziny według kryterium liczby pokoleń, tzn. krewnych w linii prostej, między którymi występuje następstwo genealogiczne, a więc relacje rodzic–dziecko. Zatem jest to struktura obejmująca osoby stanowiące trzy rodzinne pokolenia: pokolenie środkowe, pokolenie ich dzieci (zstępnych) oraz pokolenie ich rodziców/teściów (wstępnych). Tak zdefiniowana rodzina trzypokoleniowa może stanowić jedno lub więcej gospodarstw domowych. Zstępni to krewni w linii prostej, zrodzeni lub przysposobieni przez członków środkowej generacji, którzy są dla nich dziećmi. Mogą oni być osobami niedorosłymi lub dorosłymi, należącymi do gospodarstwa domowego rodziców lub usamodzielnionymi, tzn. funkcjonującymi już we własnych gospodarstwach. Z kolei wstępni to krewni w linii prostej, tj. rodzice członków środkowej generacji zarówno biologiczni, jak i rodzice współmałżonka, tzn. powinowaci. Środkowe pokolenie w rodzinie trzypokoleniowej to członkowie rodziny ulokowani między krewnymi zstępnymi (dziećmi) i wstępnymi (rodzicami/teściami) w linii prostej, sytuacja, w której mają oni przynajmniej jedno dziecko biologiczne lub przysposobione, dla którego są głównym opiekunem oraz przynajmniej jednego żyjącego członka najstarszej generacji rodzica/teścia lub inną osobę spokrewnioną, należącą do pokolenia najstarszego, pozostającą w relacji dziecko–rodzic. W literaturze przedmiotu – głównie dotyczącej *sandwich generation* – trwa dyskusja, jaki przedział wieku odpowiada osobom w takiej sytuacji rodzinnej. Traktując zagadnienie w kategoriach demograficznych w naszym kręgu kulturowym mogą to być osoby w przedziale wieku od 18–20 do 60–70 roku życia, bo w takim wieku można mieć już dziecko i żyjącego jeszcze rodzica/teścia. W refleksji nad *sandwich generation* przyjmuje się jednak węższy przedział wiekowy – między 30/35 a 60/64 rokiem życia (m.in. Chassin i in. 2010 za: De-Rigne, Ferrante 2012: 96; Smith, Dumas 2006; Kwok Hong-Kin 2004.). W badaniach stanowiących podstawę rozważań w pracy zastosowano nieco mniejszy przedział – do środkowego pokolenia zaliczono osoby w wieku 35–60 lat. Także dlatego, że biorąc pod uwagę średnią długości życia Polaków, w szczególności Polek, osoba sześćdziesięcioletnia ma prawdopodobnie antenata w rodzinie, nadto cechuje się stosunkowo dobrą kondycją zdrowotną pozwalającą jej być aktywną zawodowo i nie tylko nie oczekiwać pomocy od dorosłych dzieci, ale jeszcze wspierać

je w rozwiązywaniu ich codziennych problemów. Zauważmy nadto, że współcześni polscy młodzi dorośli doświadczają – stosunkowo często – niedostatku własnych środków finansowych, ze względu na ograniczony dostęp do rynku pracy.

2. Podstawy metodologiczne

Badania nad wsparciem społecznym relatywnie często – szczególnie studia podejmowane w ramach psychologii czy socjologii – realizowane są w paradygmacie ilościowym. Poszukując informacji na temat wzorów wsparcia międzygeneracyjnego w rodzinach trzypokoleniowych zdecydowano się na triangulację źródeł danych, ale z dominacją podejścia jakościowego z wykorzystaniem techniki wywiadu swobodnego, z ustaloną listą poszukiwanych informacji (dyspozycji)³. Uznano, że dane ilościowe bardzo dokładnie ukierunkowują myślenie respondenta, natomiast rozmowa na temat świadczonej pomocy, jej motywów, ale także ograniczeń wynikających z mniejszych lub większych kłopotów finansowych pozwala na ujawnienie nie tylko większej liczby faktów, ale także odczuć i stanów. Rozmówcy formułują oceny werbalnie, ale reagują także barwą głosu, mimiką, gestem, ujawniając w ten sposób emocje towarzyszące różnym kontekstom świadczonej pomocy. Zastosowany klasyczny wywiad swobodny ze standaryzowaną listą poszukiwanych informacji według S.A. Richardsona, B.S. Dohrenwenda i D. Kleina, ale w formie mniej sformalizowanej (*nonscheduled interview*) (Przybyłowska 1978: 54–55), pozwolił na bardziej swobodną rozmowę, dającą szansę na ujawnienie się różnych kontekstów przedmiotowej sytuacji, także takich, których nie przewidziano konceptualizując badania. Wykorzystany dodatkowo kwestionariusz wywiadu umożliwił zebranie informacji o społeczno-demograficznych charakterystykach respondentów i członków ich gospodarstw domowych (m.in. opis struktury rodzin i gospodarstw domowych

3 Ustalenia dotyczyły wielu faktów o rodzinie oraz o udzielanej pomocy dzieciom i rodzicom przez członka środkowego pokolenia, tzn.: 1) w jakich strukturach rodzinnych funkcjonują osoby stanowiące średnie pokolenie w rodzinie: wielkość gospodarstwa domowego (małe/duże), typ rodziny wg liczby pokoleń, skład gospodarstwa domowego/rodziny wg stopnia pokrewieństwa i wybranych cech członków; 2) czy i komu członkowie środkowego pokolenia pomagają spośród dzieci i rodziców/teściów i w jakiej formie oraz czy jest to pomoc świadczona w tym samym czasie; 3) Jakie są motywy pomagania dzieciom i rodzicom/teściom przez członków środkowego pokolenia w rodzinie oraz czy motywy te różnią się, gdy chodzi o pomoc dzieciom i rodzicom/teściom?

oraz ich charakterystykę społeczno-demograficzną), ale także ich sytuację życiową definiowaną przez doświadczane w gospodarstwie domowym problemy, świadczoną przez nich pomoc dla członków ich kręgów nieformalnych, w tym rodziny, źródła otrzymywanej od nich pomocy w różnych trudnych sytuacjach oraz subiektywną ocenę kondycji materialnej badanych gospodarstw.

Analizą objęto sytuację 62 osób żyjących w trzypokoleniowych rodzinach, które funkcjonowały w nich jako środkowe pokolenie. To pokolenie jest relatywnie rzadko przedmiotem analiz nad świadczeniem wsparcia w polskich rodzinach, zazwyczaj pomoc tego typu jest analizowana między rodzicami a dziećmi (Piotrowski 1973: 193–195; Giza-Poleszczuk, Marody, Rychard 2000: 127–151; Szatur-Jaworska 2000: 95–96; Żurek 2001: 136–138; Balcerzak-Paradowska 2009: 20–21; Grotowska-Leder, Warzywoda-Kruszyńska 2008: 88–109). Badanymi byli mieszkańcy dwóch gmin województwa świętokrzyskiego: Połanica i Słupi Koneckiej⁴. Wśród badanych były dwie kategorie według statusu materialnego

4 Badanie było częścią dużego projektu pt.: „Sieci wsparcia i lokalne partnerstwo w przewyżnianiu wykluczenia społecznego i transmisji biedy” (MNiSzW Nr 0322/H02/2005/29), realizowanego w latach 2005–2008, w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Łódzkiego pod kierunkiem dr hab. Jolanty Grotowskiej-Leder w pięciu województwach: kujawsko-pomorskim, lubuskim, podkarpackim, świętokrzyskim i warmińsko-mazurskim (próba badawcza liczyła łącznie 1000 osób, po 200 osób z każdego województwa). Szerzej na temat projektu w niepublikowanym raporcie Grotowska-Leder J. (red.) (2009), *Sieci wsparcia i lokalne partnerstwo w przewyżnianiu wykluczenia społecznego i transmisji biedy*, Łódź; oraz w publikacjach prezentujących część wyników badań: Grotowska-Leder 2008; 2008a. Decyzja o przeprowadzeniu pogłębionych badań w dwóch gminach województwa świętokrzyskiego była podyktowana relatywnie dużym udziałem w nich rodzin trzypokoleniowych (28%). Połaniec to gmina miejsko-wiejska w powiecie staszowskim licząca ok. 12 tys. mieszkańców, obejmująca 17 wsi sołeckich i jej siedzibę miasto Połaniec. Charakter przemysłowo-rolniczy gminy określał jej wyposażenie instytucjonalne, które obejmowało wówczas: elektrownię, obiekty sportowe, kilka zakładów gastronomicznych i instytucje oświatowo-wychowawcze: kilka szkół podstawowych, gimnazjum, zespół szkół średnich i zamiejscowy Wydział Zarządzania i Modelowania Komputerowego Politechniki Śląskiej. Teren miasta i gminy Połaniec to obszar podstrefy Specjalnej Strefy Ekonomicznej Starachowice. Gmina wiejska Słupia Konecka to mała gmina w powiecie koneckim, położona na uboczu większych szlaków komunikacyjnych. Gminę zamieszkiwało ok. 3600 osób. Obejmuje ona 18 sołectw, które stanowią rozproszone wsie, w których domy zlokalizowane są w znacznym oddaleniu. Siedziba gminy, wieś o tej samej nazwie, liczyła 290 mieszkańców. Rolniczy charakter terenu i brak połączeń komunikacyjnych (gminę obsługiwała wyłącznie komunikacja PKS, do niektórych miejscowości na obrzeżach gminy nie docierał żaden autobus, prowadziły do nich leśne dukty) określały możliwości rozwojowe słupian. Źródło ich utrzymania stanowiły głównie dochody z małych gospodarstw rolnych o niskiej wydajności. Mieszkańcy to przede wszystkim ci, którzy nie zdecydowali się wyjechać w poszukiwaniu lepszych warunków

– biedni i niedoświadczający biedy⁵. Zarówno przyjęta procedura doboru respondentów, jak i fakt, że badania obejmowały ludność wiejską i miejsko-wiejską, żyjącą z dala od dużych ośrodków miejskich pozwoliły ujawnić bogactwo wzorów świadczenia pomocy przez środkowe pokolenie zstępnym i wstępnym w rodzinach trzypokoleniowych. Warto dodać, że środowiska mało zurbanizowane stwarzają większe szanse na rozpoznanie rodzinnych wzorów świadczenia pomocy nie tylko z uwagi na bardziej konserwatywne nastawienie mieszkańców, w które wpisane są ich postawy prorodzinne, ale także ze względu na gorsze wyposażenie tego środowiska w instytucje, które oferują wsparcie.

życia. Na terenie gminy funkcjonuje urząd gminy, 5 szkół (4 szkoły podstawowe i jedno gimnazjum), 3 biblioteki, 2 ośrodki zdrowia, jeden dom opieki nad osobami niepełnosprawnymi i 7 jednostek OSP.

Badania przeprowadzono późną jesienią i zimą. Ich realizacja napotykała na trudności w „docieraniu” do respondentów mieszkających w odległych rozproszonych małych wsiach. Skalę badań uwidacznia liczba przejechanych łącznie kilometrów – ok. 4300. Zebrano obszerny materiał badawczy – łączny czas nagrań wywiadów to ok. 65 godzin. Proces transkrypcji nagranych materiałów był trudny z uwagi na fakt, że rozmówcy posługiwali się nierzadko lokalną gwarą, odbiegającą od języka literackiego.

- 5 Respondentów dobrano spośród 200-osobowej próby mieszkańców dwóch gmin województwa świętokrzyskiego. Zastosowano procedurę celowego doboru, tzn. w próbie mieszkańców wspomnianych dwóch gmin zidentyfikowano zgodnie z przyjętym kryterium osoby w wieku 35–60 lat. Kolejno ustalono, ilu spośród nich funkcjonuje w trzypokoleniowych rodzinach, a następnie, stosując kryterium statusu materialnego gospodarstwa domowego, ujawniono doświadczających/niedoświadczających biedy (wg kryterium biedy oficjalnej, tzn. faktu, czy gospodarstwo domowe jest czynnym klientem pomocy społecznej i otrzymuje pomoc z tytułu ubóstwa). Ponieważ w grupie 53 osób wybranych wg tych dwóch kryteriów było relatywnie mało osób żyjących w gospodarstwach doświadczających biedy, w celu poszerzenia tej części próby, poproszono kierowników gminnych ośrodków pomocy społecznej w siedzibach obu gmin o wskazanie osób, które są obecnie klientami pobierającymi świadczenia z pomocy społecznej i spełniają przyjęte kryteria, tzn. są w wieku 35–60 lat i funkcjonują w trzypokoleniowych rodzinach/gospodarstwach domowych. Z osobami tymi przeprowadzono dodatkowo kwestionariusz wywiadu zastosowany w dużym projekcie, aby dysponować takim samym zestawem danych dla wszystkich osób objętych badaniem. W każdej z dwóch gmin próba badawcza liczyła: w Słupi Koneckiej 37 mieszkańców, wśród nich 18 doświadczało biedy i 19 nie doświadczało biedy, a w gminie Połaniec – 25 osób, w tym 13 biednych i 12 niebiednych.